

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Négyszázhuszonöt éves Melius Péter Herbariuma

1. Bevezetés. — Melius Péternek, a magyar reformáció kiemelkedő egyéniségének egyházi írásai mellett egyetlen világi jellegű munkája a Herbarium, amely 1578-ban, Kolozsvárt, Heltai Gáspárné könyvnyomtató műhelyében, a szerző halála után látott napvilágot. Sándor István feltételez ugyan egy korábbi kiadást is, amely Debrecenben jelent volna meg 1562-ben, ebből azonban egyetlen példány sem ismeretes.

A Herbarium témáját az alcím és a hozzá kapcsolódó magyarázat pontosan megjelöli: „Az faknac fveknec nevekről, természetekről, és hasznairól, Magyar nyelvre, és ez rendre hozta az Doctoroc Könyueiből az Horhi Melius Peter”.

A könyvet Heltai Gáspárné előljáró beszéde nyitja meg, amelyben rávilágít a mű keletkezési körülményeire, fontosságára, és reményét fejezi ki, hogy munkája „ez Könyvec ki adalában” hasznos, és „az Magyar nemzetfégnec épületire és méltóságára” szolgál.

A növényekről és azok gyógyászati hasznáról ismereteket nyújtó Herbarium mint az első magyar nyelvű nyomtatott orvosbotanikai mű a korabeli tudományosság és az ismeretterjesztés határán helyezhető el. Értékét növeli, hogy százhetvenöt évvel korábban jelent meg Linné növényrendszertani munkájánál, amely a modern botanika kezdetét jelzi. Így, ha botanikai szempontból vannak is tévedései, hiányos leírásai, amelyek megnehezítik a növények azonosítását, a munka úttörő jellegére kell elsősorban felfigyelnünk. Olyan korban vállalkozott Melius a növények leírására és gyógyászati hasznának bemutatására, amikor e kérdéskörben csak próbálkozásokkal találkozunk. Magyar nyelvű orvosi könyvet 1577-ben Lencsés György, Báthori Kristóf feleségének főudvarmestere is összeállított, „Ars Medica” címmel. Ez a korabeli hasonló jellegű külföldi művekkel azonos színvonalú munka azonban sokáig kéziratban maradt, csak 1943-ban tette közzé Varjas Béla (XVI. századi magyar orvosi könyv. Kolozsvár, 1943.). A magyar botanika szakszerű bűvára volt Beythe András is. Orvosbotanikai műve (Fives könnv. Németújvár, 1595.) 275 növény magyar és latin nevét és magyar névváltozatát sorolja fel. 185 növényleírása szó szerint megegyezik a Meliuséval.

Pontosan nem tudhatjuk, mi ösztönözhette Meliust a Herbarium elkészítésére, de minden bizonnyal a külföldi füveskönyveknek lehetett ebben elsősorban szerepe. Ugyanis a XVI. században jelent meg Brunfelds, Fuchs, Bock, Lonicerus füveskönyve. Wittenbergben folytatott tanulmányai során Melius a teológián kívül természettudományi stúdiókkal is foglalkozott, így minden bizonnyal ott ismerkedett meg ezekkel a művekkel.

Melius maga vall arról, hogy a kortárs Adam Lonicerus mainzi orvostanárnak a XVI. század közepén megjelent híres növénytani könyvét (Historiae naturalis opus novum) fordította és egészítette ki az ókori Dioscorides (Dioszkoridész), Plinius, Galenus, valamint a kortárs Pietro Andrea Mattioli, Hieronymus Bock és Leonhard Fuchs műveiből.

Az 1578-ban Kolozsváron kiadott Herbariumnak teljes példánya található a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában, az Országos Evangélikus Könyvtárban, az Országos Széchényi Könyvtárban, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárában, valamint a Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményének Nagykönyvtárában. Csonkult példányt több helyen is őriznek, a többi közt a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár állományában.

Szövegkiadása jelent meg 1962-ben, az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 23. számában: Horhi Melius Péter: Herbárium. Kiadta: INCZE GÁBOR. Bevezetés: BÁN IMRE. (Kísérő tanulmányok: BÁN IMRÉTŐL, HALMAI JÁNOSTÓL, NATTER-NÁD MIKSÁTÓL és INCZE GÁBORTÓL.) Szövegkiadását gondozta 1978-ban, a Herbarium megjelenésének 400. évfordulóján a Kriterion Könyvkiadó kolozsvári szerkesztősége is: Melius Péter: Herbárium. Sajtó alá rendezte SZABÓ ATTILA. (Bevezető tanulmány: SZABÓ ATTILA, KABÁN ANNAMÁRIA. Összehasonlító növénynévjegyzék: KABÁN ANNAMÁRIA.)

A szövegkiadások után nagy örömmel üdvözölhetjük a Herbarium régóta várt hasonmás kiadását, amelyet a Balassi Kiadó 2002/2003 fordulóján jelentetett meg, a tőle megszokott igényességgel, az MTA Irodalomtudományi Intézetével és az Országos Széchényi Könyvtárral társulva, a Bibliotheca Hungarica Antiqua sorozat XXXVII. köteteként. A faksimile szövegét közzéteszi KÖSZEGHY PÉTER. A hasonmás kiadást magyarázó szöveg kíséri, amelyet a botanikus SZABÓ T. ATTILA írt. A szerző elsősorban a mű orvosbotanikai és gyógyszerészeti jelentőségét értékeli, szerteágazó kitekintéssel.

2. A Herbarium nyelvéllapota. — A 425. évforduló alkalmával a mű nyelvi jellemzőire kívánom felhívni a figyelmet.

A) Fontosabb szövegtani, mondattani sajátosságai. — A Herbarium a tudományosság és az ismeretterjesztés sajátosságait ötvöző mű. Abban a korban ugyanis a kettő még nem vált el élesen egymástól. Jellemzője ennek következtében a Herbariumnak, hogy nem a szűk szakmai réteghez szól, hanem a széles olvasóközönséghez, őket szeretné szakismeretekkel ellátni. Ez is magyarázza olvasmányosabb jellegét. Sok népi megfigyelésen alapuló hasonlatot, szentenciaszerű megállapítást, néha tréfás megjegyzést is tartalmaz.

Két nagy részét különíthetjük el. Az első a növények és a betegségek betűrendbe szedett jegyzéke, *Index auagy Lai/ftrom* címen. A második rész a tulajdonképpeni herbárium, amely a növények pontos leírását nyújtja, és gyógyászati használhatóságukat részletezi. A Herbarium tehát enciklopédiaszerűen épülő szöveg. Az egyes növényekről szóló fejezetek címszóként a növények magyar, latin és német megnevezését tartalmazzák.

A szerző gyakran több magyar névváltozatot, illetőleg sajátos körülírást is feltüntet. Ezt követően a fejezetek általában a növény rövid leírását adják, majd többnyire három részből épülnek: az első a növény „*termé/zeti*”-t mutatja be, a második a növény „*belső ha/fznai*”-ról, a harmadik pedig „*külső ha/fznai*”-ról szól. A növények csoportosításában rendszert nem fedezhetünk fel, a Herbarium ugyanis nem rendszertani, hanem orvosbotanikai munka. A benne való tájékozódást a már említett *Index auagy Lai/ftrom* teszi lehetővé. Az egymás után következő fejezetek azonban nem egyforma terjedelműek. Meglátszik rajtuk, hogy különböző időszakokban készültek. A Herbarium első nyolc fejezete rövid, szinte vázlatos, a következő 44 hosszabb, a további 70 szinte szó szerint megegyezik Lonicerus művének megfelelő fejezeteivel, az utolsó 111 fejezet már jóval részletezőbb, terjedelmesebb az előbbieknél.

A Herbarium egyes fejezeteiben jól elkülöníthetők a leíró, illetőleg a növények felhasználására tanácsot adó szövegrészek. Ami a mondattani jellemzőket illeti, elmondhatjuk, hogy Melius nem használ bonyolult mondatszerkezeteket. Mondategészei kevés

mondategységből állnak. Egy mondategészre átlagban 1,46 kapcsolás esik. A mellérendelő és alárendelő mondatkapcsolások részesezési aránya pedig átlagban 50-50%. A mellérendelő kapcsolásformák közül a kapcsolatos és a következtető fordul elő a leggyakrabban, az alárendelők közül pedig a feltételes árnyalatú időhatározói, illetőleg a jelzői a gyakoribb. Ezek létjogosultságát a leíró és tanácsoló szövegtípus sajátos stratégiája határozza meg.

A Herbarium nyelvezete feltehetően Melius Somogy környéki és debreceni, valamint a nyomdász Heltai nyelvjárási sajátosságaiból ötvöződik, akinek elképzeléseit övegye is igyekezett érvényesíteni. Ez nem véletlen, hiszen jól tudjuk, hogy a tizenhatodik században szerző és nyomdász munkája még nem különült el élesen egymástól. Maguk

a nyomdászok is alakítják a munkába vett kéziratokat. Ezek az első olyan céltudatos törekvések, amelyek a nyelvi egységesülést segítik elő. Köztudomású, hogy a Heltai-féle nyomdában minden beérkezett könyvet nyelvi, de főképp helyesírási szempontból egységesítettek. Az irodalmi nyelv kialakulása előtt a minta csakis a nyomdász saját nyelvjárása lehetett. Bár az idegen nyelvjárási sajátosságokat többé-kevésbé lefaragják, természetesen megmaradnak azok, amelyek a könyvnyomtató sajátjával megegyeznek.

B) A Herbarium hangjelölése. — A Herbarium maitól eltérő, esetenként alternatív hangjelölései — néhány ritkább vagy éppenséggel alkalmi előfordulású jelöléstől eltekintve — a következők: $a = \acute{a} / tz = c / cz = cs / \epsilon$, $\acute{e} = \acute{e} / i$, $y = j / c$, $k = k / ck = kk / o$, $\acute{o} = \acute{o} / \acute{o} = \acute{o}$, $\acute{o} / \acute{o} / \acute{o} = \acute{o}$, $\acute{o} / \acute{o} / \acute{o} = \acute{o}$, $s = s / \acute{s} = sz / v = u$, $\acute{u} / u = \acute{u} / \acute{u} = \acute{u}$, $\acute{u} / \acute{u} = \acute{u}$, $\acute{u} / \acute{u} = \acute{u}$, $u = v$.

Hiányossága a mű jelölésrendszerének, hogy néhány hangra két, sőt három jel is szerepel benne. Az $\acute{e}$ -t, például, jelölheti $\acute{e}$ ($\acute{e}$ zép) és ϵ (ϵ kes), az u -t u (u lapu), v (v tánna) és w (w rafol). A legtöbb esetben azonban a jeleket jól elkülöníthető helyzetben találjuk. A k -t szó elején és szó belsejében k , szó végén pedig c (k erti, e mbernec), az s -t szó elején és szó belsejében $\acute{s}$, szó végén s ($\acute{s}$ oc, $\acute{s}$ othadá $\acute{s}$ lla, $\acute{s}$ erpes), a szókezdő u -t és $\acute{u}$ -t v , a szó belseji és szó végi u -t és $\acute{u}$ -t u (u ti $\acute{u}$, $\acute{u}$ ccu $\acute{s}$ lla, $\acute{u}$ zoba $\acute{u}$), a szókezdő $\acute{u}$ -t és $\acute{u}$ -t $\acute{s}$, a szó belseji és szó végi $\acute{u}$ -t és $\acute{u}$ -t $\acute{u}$ ($\acute{s}$ nó $\acute{u}$ farc, $\acute{u}$ dó, $\acute{u}$), a szókezdő v -t v , a szó belseji v -t u (v ize, n edues) jelöli.

A Herbarium jelölésrendszeréről elmondható továbbá, hogy két hangértékkel szerepel benne az i , az u és a v . Az i -nek i és j (i glitze, i ó), az u -nak u és v ($\acute{u}$ zuroc, n eue), a v -nek szintén u és v (v gorka, v eres) a hangértéke. A labiodentális v pedig magánhangzóközi helyzetben bizonyos esetekben következetesen hiányzik ($\acute{v}$ oec, $\acute{v}$ ue, $\acute{v}$ ez $\acute{v}$ uec). Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a kolozsvári régiségben magánhangzóközi helyzetben a magánhangzók hatására valószínűleg nem labiodentális v -t, hanem bilabiális β -t ejtettek, ezt pedig írásban nem jelölték (l. SZABÓ T. ATTILA, A magyar bilabiális v nyelvemlékes jelölésének, illetőleg jelöletlenségének kérdéséhez: MNy. 1960: 31—43, Ifj. Heltai Gáspár élete és helyesírása ismeretéhez: Irodalomtörténeti Dolgozatok 65. sz. 1972. 13—27).

Található a Herbariumban néhány olyan jel is, amely következetesen ugyanannak a hangnak a jelölője, s amely általában jellemzője a XVI. századi nyomtatványoknak, de a mai közhasználatól merőben eltér: a c hangot tz , a cs -t cz , az sz -t $\acute{s}$, az $\acute{o}$ -t és $\acute{o}$ -t $\acute{o}$ jelöli.

Fogyatékosága ennek a rendszernek, hogy általában sem jelkettőzéssel, sem pedig mellékjellel nem jelöli az i , $\acute{o}$, $\acute{u}$, $\acute{u}$ magánhangzók hosszúságát. Az $\acute{a}$, $\acute{o}$ hosszúságának jelölése sem következetes.

A mássalhangzók hosszúságát, illetőleg ikerített voltát általában betűkettőzés jelöli, és ez csak akkor marad el, amikor a megelőző vagy rákövetkező mássalhangzó miatt az ejtésben rövidülés következik be.

C) A Herbarium fontosabb hangtani-alaktani sajátosságai. — Először is a labiális—illabiális, zártabb—nyíltabb, illetőleg palatális—apalatális megfeleléseket vizsgálom.

A labiális—illabiális megfelelések közül elsősorban a labiális *ö*-zés jelentkezik a mai illabiális *e* helyett. Hangsúlyos helyzetben alig valamivel gyakoribb a mai köznyelvinél az *ö*-ző alakok használata. Megtalálható, például, a *bőtűckel*, *kőrös fa*, *ízom* szavakban, de előfordul hangsúlytalan helyzetben is (például *berkenyehőz*, *meg ékefitőtte*). Ezt a nyelvjárási sajátosságot Melius Somogyból hozhatta magával, de nem volt idegen Heltai nyelvhasználatától sem.

Elég gyakori — Heltai mezőségi nyelvjárására jellemzően — hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben a mai labiális *ö* helyett az illabiális *e* használata (például *őker gus*, *őker ízem*, *ördeg*, *földem*, *előízer*). A Herbariumban a birtokos személyjel többes harmadik személyű *-uk/-ük* alakja egy fokkal nyíltabban, *-ok/-ök* alakban bukkan fel. Az *-ök* helyett pedig gyakran az illabiális *-ek* fordul elő (például *teftec*, *termézetekről*).

De megtalálható hangsúlyos helyzetben az illabiális *i*-zés is az *ü* rovására (például *iröm*).

A zártabb—nyíltabb megfelelések közül megfigyelhető a mai *ű* helyett a nyíltabb *ő*, főleg abszolút szóvégen (*feyő*, *nemő*), a mai *u* helyett a nyíltabb *o* (*deákol*, *magyarol*), valamint a ma használatos *i* helyett a nyíltabb *é* megléte (például *kefertet*, *kéuán* és származékai).

A zártabb—nyíltabb viszony szempontjából elmondható, hogy a többes első személyű *-unk/-ünk* birtokos személyjel következetesen ebben az alakban fordul elő, a többes harmadik személyű *-uk/-ük* viszont többnyire egy fokkal nyíltabb *-ok/-ők* alakban szerepel (például *tulaydonágokról*, *háto*, *teftőc*). Sőt néha még egy fokkal nyíltabb *a*-zó alak is felbukkan (*haíznaokról*). A határozóragok közül a *-ból/-ből*, *-ról/-ről* általában a mai alakkal azonos, a *-tól/-től* ellenben váltakozik a zártabb *-túl/-tűl* alakokkal. Az igei személyragok többes első személyben mind az általános (*-unk/-ünk*), mind pedig a határozott ragozásban (*-uk/-ük*, *-juk/-jük*) a mai köznyelvi formában szerepelnek.

A mássalhangzókkal kapcsolatos jelenségek közül szembetűnő a depalatalizáció (*fénlic*, *kőménnec*, valamint a *-nyi* denominális névszóképző *-ni* alakban történő használata: *nyomóni*).

Ejtés szerint találjuk az írásban ma nem jelölt teljes hasonulást (*egélféget*), a zön-gésség szerinti részleges hasonulást (*eízt*, *hoízta*), illetőleg az összeolvadásos hangjelenségeket (*tiíztellyéc*, *ruttyát*, *gyogyittya*).

Gyakran találunk intervokális helyzetben mássalhangzónyúlást (*succuffa*, *nállad*, *főnnyű*). Olyan jelenség ez, amely a korabeli kolozsvári deákság többségének írásaiban előfordul, tehát nem tekinthető a Heltai-nyomda sajátosságának.

A határozott névelő mássalhangzóval kezdődő szavak előtt is gyakran *az* alakban szerepel (*az fáknac*, *az kőrtuely*).

D) Szókincs t a n i k é r d é s e k . — A Herbariumnak elsősorban a latin növénynevek tudatos magyarításában, a magyar növénytan szakszókincs (nagyobb mértékben a később hivatalosított genus- és kisebb mértékben a szintén később hivatalosított fajnevek) kialakításában volt kezdeményező szerepe. E szerep érzékeltetésére a továbbiakban a Herbarium magyar növényneveire térek ki.

A Herbariumban magyar növénynevek a növénynévjegyzéken kívül címszóként a fejezetek élén és az egyes fejezetek növényekről szóló bekezdéseiben, szövegösszefüggésbe ágyazva fordulnak elő. A műben összesen 1236 magyar növénynevet találtam. Ez kevesebb, mint amennyire az eddigi becslések hivatkoztak, de jóval több, mint amennyi a Herbariumot megelőző írásos emlékekben kimutatható. Itt kell megjegyezni, hogy sok, ma összetett szóként használt növénynév a Herbariumban következtlenül hol egybeírva, hol pedig különírva fordul elő.

A továbbiakban a Herbarium növényneveinek előéletét és utóéletét vizsgálom, ezt követően a növényneveket eredetük szerint osztályozom, végül pedig a belső keletkezésű növénynevek kialakulásának legjellemzőbb módjait villantom fel.

1. Melius egyéni tapasztalatból aligha ismerhette a Herbariumban található gazdag növénynévanyagot, valamint a megfelelő latin, német, ritkábban görög megnevezéseket. Felmerül tehát a kérdés: milyen írott forrásanyagot használhatott fel az élőlélethez kívül, s van-e kapcsolata a Herbariumnak a korábbi növénynévjegyzékekkel.

Ha az előző korokból fennmaradt írott munkákra gondolunk, magyar viszonylatban elsősorban a szójegyzékek és szótárak jöhetnek számításba, a másutt megjelent művek közül pedig a fűvészkönyvek vehetők tekintetbe. A korábban készült szójegyzékek és szótárak közül számításba jöhet a Besztercei Szójegyzék (1395 k.), a Schlägli Szójegyzék (1400—1410), a Gyöngyösi Szótártöredék (1560 k.), a Murmellius-szójegyzék (1533) és Szikszai Fabricius Balázs Szójegyzéke (1561—1576).

Összegezve a vizsgálatokat, megállapítható, hogy a Meliusnál szereplő 1236 növénynév közül 358 bukkan fel korábbi munkákban. Az azonosított növénynevek azonban korántsem arányosan oszlanak meg az egyes szójegyzékekben. A 358 azonosított növénynév közül 288 a Szikszai-féle szójegyzékben fordul elő, 124 a Besztercei Szójegyzékben, 155 a Schlägli Szójegyzékben, 103 a Murmellius-szójegyzékben és 54 a Gyöngyösi Szótártöredékben. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy ezek a növénynevek kizárólag csak egyik vagy másik szójegyzékben fordulnak elő. Nagyon sok olyan növénynév van, amely több munkában is fellelhető.

Statisztikai felmérést végeztem arról is, hogy pontosan hány azonosított növénynév található kizárólag egy munkában, hiszen ez jelenti a legfontosabb fogódzót annak kiderítésében, hogy az illető szójegyzék vagy szótár forrásul szolgált-e Meliusnak. A meglepő az, hogy mindössze 73 növénynév lelhető fel a Szikszai Szójegyzékénél korábbi munkákban. Ez önmagában természetesen még keveset mond, hiszen ha ritka és ismeretlen növénynevekről van szó, sokkal kevesebb adat is nagyon fontos lehet. Kiderül azonban, hogy ez a 73 növénynév mind nagyon közismert és elterjedt (például *kőkény*, *kőrös fa*, *gomba*, *hagyma*, *lom fa*, *gyalog fönnyű* stb.). Ezeket tehát Melius maga is jól ismerhette a mindennapi életből, s nem kellett értük feltétlenül egyéb írásos forráshoz folyamodnia.

Annál meglepőbb, hogy azok a növénynevek, amelyek a Herbariumon kívül Szikszainál bukkannak fel, kevésbé ismert, többnyire népi elnevezések. Köztudomású, hogy Szikszai sok növénynevet gyűjtött a nép körében. Néhány példa azokból, amelyek Meliusnál is szerepelnek: *aranyfonal fű*, *bableuelű fű*, *kakaftaré*, *kannamojó fű*, *kőrontó fű*, *rontó fű* stb. Népi elnevezésekről lévén szó, nehezen képzelhető el, hogy ezek különböző vidékeken ilyen nagy mennyiségben teljes alaki egyezést mutattak volna, hiszen még egy vidéken is nehéz két olyan embert találni, aki ilyen sok növénynevet teljesen egyformán használja. A Szikszai-féle szójegyzék tehát tényleg forrásul szolgálhatott Meliusnak a Herbarium összeállításakor. Megerősít ebben a következtetésben az is, hogy ez a szójegyzék a Herbarium megírásakor közismert volt, közkézen forgott.

A Herbariumban található nagyszámú, fordítás nélkül átvett latin növénynév (például *Agaricum*, *Agrimonia*, *Aloe* stb.), illetőleg a tükörfordítások (például *Barbára afony fű*, *egyházi Hylofop*, *eke akadaly*, *eke tarto fű*, *pá/ztor erfénye* stb.) és a népetimológiai kifejezések arra utalnak, hogy a latin és német növénytani munkák voltak Melius legfőbb forrásai.

2. A Herbarium növényneveinek utóéletére figyelve, azokat a ma is használatos növénynevekkel vettem egybe. Az összehasonlítást CSAPODY VERA és PRISZTER SZANISZLÓ szótára segítségével végeztem el (CSAPODY VERA — PRISZTER SZANISZLÓ, Magyar növénynevek szótára. Mezőgazdasági Kiadó, Bp., 1966.). Az összehasonlítás során kide-

rült, hogy a XVI. századi növényneveknek egy része ma is hivatalos megnevezés, egy része tájszó, más része pedig azóta kihalt.

A ma is hivatalos megnevezésként élők nagyobb része eredet szerint jövevényszó, illetve ősi örökség (például *főnnyű*, *galagonya fa*, *ge/ztennye fa*, *gyopár*, *hárs fa*, *káka*, *kender*, *ménta*, *lil fa* stb.), kisebb része belső keletkezésű, főleg metaforikus megnevezés (például *galamb bégy*, *galamb láb*, *hollo láb*, *kakas cimer*, *kakuc fű*, *oro/zlán fog* stb.). A ma tájszóként élők eredet szerint kizárólag belső keletkezésű növénynevek vagy népetimológias megnevezések (például *bolondito fű*, *boryu orru fű*, *diadalmas fű*, *di/znó orra*, *eb feyő fű*, *pá/ztor er/zenye*, *róka mony*, *tyik hur* stb.). A kihalt növénynevek többnyire belső keletkezésűek. Ilyen például: *elfordult fű*, *egér fűl*, *karácson gyökér* stb.

3. A Herbarium növényneveinek eredetét vizsgálva három fő réteget különítettem el: az ősi eredetű, a magyar nyelv külön életében keletkezett és a más nyelvekből átvett nevek rétegét. A Herbarium ősi eredetű növényneveiről elmondható, hogy az uráli korból származik a *nyár fa*, *nyir fa*, a finnugor korból a *főnnyű fa*, *hárs fa*, *lil fa*, az ugor korból pedig az *epery* (fa), *gyökér*, *kóles*. Ezek mellett több olyan ősi eredetű növénynév fordul elő a műben (szám szerint 30), amely valamilyen szószerkezet alaptagjaként vagy meghatározó tagjaként szerepel (például *fekete nyár*, *földi mogyoró*, *gyalog főnnyű* stb.).

A magyar nyelv külön életében keletkezett növénynevek valamilyen szóalkotási mód vagy jelentésváltozás eredményei. Ez a legnépesebb csoport (például *arany fű*, *áldot fű*, *balha óló fű*, *gyűsző fű*, *ókór fark*, *ördög harapta fű* stb.). 529 növénynév tartozik ide.

A más nyelvekből átvett növénynevek rétegén belül elkülöníthetők a jövevényszavak és az idegen szavak. A jövevényszavak csoportjába 111 növénynév sorolható. Ezek szláv, latin, török, olasz, szlovák, bajor, német eredetűek, de vannak vándorszavak, illetőleg bizonytalan eredetűek is. Ezek mellett 409 olyan jövevényszónak minősülő növénynév is van, amely valamilyen szószerkezet alaptagjaként vagy meghatározó tagjaként szerepel (például *vizi torma*, *réti kápo/ztta*, *mezei vad retek* stb.). Az idegen szavak csoportjába 42 növénynév tartozik, ezek latin nevek (például: *Mamortica*, *Pulegium*, *Chelidonia*, *Laurus* stb.). Elég sok tükörfordítás is szerepel a növénynevek között, szám szerint 69. Ilyen például *Herba Basilica* — *ba/lilika fű*, *Remora aratri* — *eketartó fű*, *Flos Cuculi* — *kakuc fű* stb.

4. A Herbarium belső keletkezésű növénynevei két nagy csoportba sorolhatók aszerint, hogy a névadás indítéka ma már elhomályosult-e, avagy élő. Az első csoportba azok a növénynevek tartoznak, amelyek valamilyen belső szóalkotási móddal, esetleg szóteremtéssel vagy jelentésváltozással a magyar nyelv külön életében keletkeztek, de a névadás indítéka a köztudatban elhomályosult. A Herbariumban számuk elenyésző, mindössze 20. Ilyen például a *fagyol*, *lóhere*, *mogyoro*, *lóska*, *lzekfű* stb. (kialakulásukról l. részletesen a TESz.-ben).

A második csoportba azok a növénynevek sorolhatók, amelyekben a névadás indítéka nem homályosult el a köztudatban. Számuk 504. Ezek ízes népi magyarsággal, világosan és jellemző módon adnak képet a jelölt fogalomról.

A valóságélemek, illetve a fogalmak közötti relációk tekintetében a legtipikusabb növénynevek azok, amelyekben a növény alakja, termőhelye, illetve hatása tükröződik. 180 növénynévben, a nevek 35,71%-ában a növény alakja tükröződik: *czengő fű*, *boryu orru fű*, *ókór fark*, *lilua leuelő fű* stb., 51 növénynévben, a nevek 10,11%-ában a név a helyre (különböző felszíni formákra, országokra, ember által megművelt területre) utal, ahol a növény rendszerint él, ahol őshonos: *hegyi ókór fark*, *mezei ókór nyelv*, *kerti fodorka* stb., 43 növénynév, a nevek 8,53%-a a növény hatására utal: *balha óló fű*, *bolondito fű*, *kóronto fű*, *lzem viga/ztalo* stb., illetve az utóbbival megegyező számban és arányban a név a növényi rész formájára utal: *hegye/lleuelő vtifű*, *kéc virágu tyikbégy* stb.

A növénynevek kialakulásában szerepet játszó jelentésváltozás-típusok azokban a növénynevekben vizsgálhatók, amelyekben a névadás indítéka nem homályosult el a köztudatban, ugyanis ezek legnagyobb része szóképszerű. A poliszemantikus szavak egyes közvetlenül összefüggő jelentései között a jelentésviszony minősége lehet metaforikus, azaz hasonlóságon alapuló, és metonimikus, azaz érintkezésen alapuló. Mindezek szófajok szerint is elkülöníthetők, illetőleg a növénynevek aszerint is osztályozhatók, hogy bennük az elsődleges és a másodlagos jelentés milyen jelentésszintre sorolható. A vizsgált 504 növénynév közül 229 alakult valamilyen jelentésváltozással.

A jelentésváltozás típusai közül a leggyakoribbak a metaforikusak. Ezen belül az állati testrészt → növény: *di/zno orra*, *kigyó nyelv*, *őrkőr fark* stb. (117 név, 51,09%), illetőleg a tárgy → növény: *para/ztoc rockáia*, *harang fű* stb. (44 név, 19,2%) jelentésszintből alakult növénynevek a legtipikusabbak. (A Herbarium nyelvészeti vizsgálatáról l. még KABÁN ANNAMÁRIA, A magyar tudományos stílus a kezdetektől a felvilágosodás koráig. Szemiotikai, szövegnyelvészeti megközelítés. MTA Nyelvtudományi Intézetének Kiadója, Bp., 1993. 43—66. *Linguistica. Series A. Studia et Dissertationes*, 12.; illetőleg KABÁN ANNAMÁRIA, Nyelvállapot és helyesírás. In: Melius Péter: *Herbarium. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978. 60—77.*)

3. Összegzés helyett. — Végezetül annyit, hogy a Herbarium megjelenésének 425. évfordulója és a hasonmás kiadás elkészülte jó alkalmat kínált arra, hogy ismét kézbe vegyem a művet, és régebbi elemzéseimet újra-, illetve továbbgondoljam. Ezt annál szívesebben tettem, mert meggyőződésem szerint Melius Herbariuma éppen a magyar növénytan szakszókincs kialakításában vállalt nyelvújító szerepe révén vált a magyar botanikatörténet, orvostörténet és gyógyszerésztörténet korai szakaszának európai mércével is mérhető, jelentős alkotásává.

KABÁN ANNAMÁRIA